

UDK 003.349.1:272(497.16)

Pregledni rad

Ivan JOVOVIĆ (Bar)

Matica crnogorska

ijovovic@t-com.me

OSVRT NA BARSKI GLAGOLJSKI MISAL IZ 1893. GODINE

Barski misal iz 1893. godine možemo označiti kao sociolingvistički relikat davno minulih stoljeća, mada, u konačnici, i kao neuspjeli politički projekat njegovih inicijatora. Uprkos tome, *Misal* na glagoljici je trajna zaloga prijateljstva crnogorskoga i hrvatskoga naroda, čije je štampanje obogatilo zajedničku ćirilo-metodsku riznicu kulturnoga blaga ta dva naroda. Kako se približava 120-godišnjica od njegova prvog izdanja, stvara se obaveza za dostojno obilježavanje toga jubileja, ne samo unutar barske nadbiskupije, već i od strane referentnih institucija Crne Gore i Hrvatske.

Ključne riječi: *Misal*, *glagoljica*, *Antun Parčić*

Crnogorsku hiljadugodišnju povijesnicu, složenu po svojoj civilizacijskoj strukturi, uglavnom prepoznajemo po brojnim ličnostima i obilju raznovrsnih sukoba i ratova. Međutim, previše proizvedene istorije na tako malome prostoru manifestuje se u nemogućnosti njena apsorbovanja kod značajnoga dijela crnogorske populacije, u čijoj kolektivnoj memoriji je mnogo prisutnija ona događajna od kulturne istorije.

Jedan od mogućih razloga takvog stanja su neproduktivne institucije, koje djeluju bez utvrđene nacionalne strategije u toj oblasti. Nasuprot spomenutog procesa postoje vrijedni pojedinci i nevladine organizacije koje svojim entuzijazmom i odgovornim odnosom prema kulturnoj baštini pokušavaju nadomjestiti birokratizovano djelovanje crnogorskih institucija kulture. Najbolja potvrda navedenog stava jeste luksuzno opremljeni reprint Barskoga ili Parčićeva glagoljskog misala na staroslovenskome jeziku (Treće izdanje, Rim, 1905) u suizdavaštvu NVO „Ivan Mažuranić“ i Fonda za manjine Crne Gore. Reprint izdanje ima posebno značenje, jer se radi o veoma rijetkoj knjiži, nedostupnoj široj javnosti.

Iako je ratnički mentalitet Crnogoraca trajna identifikaciona odrednica, često zaboravljamo i ostale segmente našega nacionalnog habitusa, poput

brojnih tragova materijalne i duhovne kulture naših predaka. Kad je u pitanju pismenost na slovenskome jeziku, akademik Pavle Mijović smatra da je autentičnost duha crnogorskoga čovjeka najbolje očitovana u „Ljetopisu popa Dukljanina“, „Oktoihu“ i „Gorskome vijencu“, đe svako od navedenih djela nastaje na onim istorijskim razdjelnicama koje su bile od presudnoga značaja za očuvanje identiteta crnogorskoga naroda u svim fazama njegova razvitka. Ujedno one svjedoče da knjiga na crnogorskome prostoru nije bila incident kulture.¹

Da bismo spoznali društvene okolnosti koje su uslovile nastanak *Barskoga misala* na glagoljici iz 1893. godine, neophodno je razmotriti najdublje slojeve naše duhovnosti, kako bismo shvatili da povratak glagoljice krajem XIX vijeka u Crnu Goru nije bila neutemeljena projekcija crnogorskoga knjaza i dijela ondašnjeg hrvatskoga katoličkog episkopata. Prva od gore spomenutih knjiga, „Ljetopis popa Dukljanina“ nastala je u okrilju najstarije žive duhovne institucije na crnogorskom tlu Dukljansko-barske nadbiskupije. U buli pape Klementa III 1089. godine kojom je utemeljena nadbiskupska katedra u Baru, vidimo da se pod crkvenom vlašću barskog nadbiskupa nalaze manastiri Latina, Grka i Slovena.² U doba Dukljanskog kraljevstva ta duhovna institucija zauzimala je centralno mjesto u društvenim procesima na ovome dijelu Balkana, zbog čega je u jednome trenutku prepoznata kao *Primaria Sedes* (Prvoprijestolnica) hrišćanstva cijelog slovenstva.³ To je razlog što su barski nadbiskupi još u XIII stoljeću počeli da nose titulu *archiepiscopus Sclaviniensis* – prvi put zabilježene 1256. godine.⁴

Treba napomenuti da ni u Rimu ni u Carigradu nijesu blagonaklono gledali na proces kulturne emancipacije južnoslovenskih naroda. Odluke Splituskog sabora 925. godine nanijele su težak udarac slovenskom bogoslužju, pobjedom popova latinaša nad glagoljašima. Književnik Miloš Crnjanski u tim saborskim odlukama nalazi osnov budućih nesporazuma među južnoslovenskim narodima, viđevši poraz popova glagoljaša kao neprovratno izgubljenu nit povezivanja katoličanstva i pravoslavlja.⁵ Ipak u istorijskoj nauci preovladava mišljenje da u primorskim latinskim biskupijama južno od Neretve nema tragova progona slovenske liturgije.

Još početkom X vijeka u basenu Skadarskog jezera postojale su slovenske crkve u kojima se obavljala književna i prepisivačka djelatnost pod uticajem Ohrida i Rima. Slovenska literatura u Duklju dolazila je iz Ohrida

¹ P. Mijović, *Iz kulturne prošlosti Bara*, Bar, 1995, str. 134.

² R. Rotković, *Kraljevina Vojislavljevića XI i XII vijek*, Podgorica, 1999, str. 48.

³ L. Tomanović, *Primas Serbiae*, Zapisi, Podgorica, 1927, str. 350.

⁴ M. Šuflaj, *Srbi i Arbanasi*, Beograd, 1925, str. 90.

⁵ M. Crnjanski, *Sveti Sava*, Beograd, 2011, str. 15–16.

(rasadnika glagoljice), i prvenstveno se odnosila na biblijske tekstove, dok su djela religiozne dogmatike dolazila iz Rima. Uostalom, pop Dukljanin, odnosno nadbiskup Grgur barski kaže na početku „Ljetopisa“ da ga je preveo sa slovenskoga na latinski jezik, dok iz autorovog izlaganja zaključujemo da je bio upućen u život i djelo slovenskih prosvetitelja sv. Ćirila i Metoda.⁶ Iako izvorNIK „Ljetopisa popa Dukljanina“ nije sačuvan na slovenskome jeziku, dosadašnja istraživanja ukazuju da je latinska verzija prepisana s glagoljskoga predloška.⁷

Staroslovenski jezik tokom srednjega vijeka smatran je za jedan od sakralnih jezika pri katoličkoj crkvi u Duklji/Zeti, budući da je papa Inocent IV 1248. godine dao saglasnost barskoj nadbiskupiji da se latinska služba prevede na staroslovenski jezik.⁸ Iako je slovenska liturgija do skorašnjih dana imala dosta protivnika u katoličkoj crkvi, ali i izvan nje, rimska kurija se nije protivila slovenskome bogoslužju u onim dijecezama u kojima je ono stoljećima bilo utemeljeno, odnosno za čijom su upotrebom postojale duhovne potrebe vjernika i klera. Na to ukazuju i kodicili pape Benedikta XIV i Pia VI u drugoj polovini XVIII vijeka, kojima se ponovo omogućava upotreba slovenske liturgije u barskoj nadbiskupiji, kao i u nekim drugim krajevima Dalmacije.⁹ Zato među crkvenim mobilijarom u primorskim župama barske dijeceze nailazimo na misale na slovenskome jeziku, o čemu svjedoči izvještaj barskoga nadbiskupa Frana Borzija 1795. godine. Međutim, iz spomenutoga izvještaja ne doznajemo da li su misali štampani glagoljicom ili ćirilicom (bosančicom),¹⁰ budući da je Kongregacija za širenje vjere u Rimu još 1627. godine odobrila upotrebu tih crkvenih knjiga na primorju za potrebe katolika slovenskoga porijekla.¹¹ Sličan slučaj je i sa pastirskim pismom barskoga nadbiskupa Marina Bicija 1610. godine, upućenim barskom kleru i vjernicima na slovenskome jeziku, ali nepostojanje izvornika onemogućava konkretna saznanja o pismu kojim je napisana ta poslanica.¹²

Kod katoličkog klera i vjernika u barskoj dijecezi od XVII vijeka nailazimo na sporadičnu upotrebu slovenskoag jezika u službenoj i privatnoj korespondenciji, na latiničnom i ćiriličnom pismu, ali ne i na glagoljici.

⁶ R. Rotković, op.cit., str. 359.

⁷ A. Radoman, „O pismu izvornika hronike Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina“, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 10–108.

⁸ Đ. Bošković, *Stari Bar*, Beograd, 1962, str. 270.

⁹ Antivari, Catholic Encyclopedia

¹⁰ I. Jovović, „Naznake o slovenskom jeziku i pismu među barskim katolicima do Bečkog dogovora“, *Lingua Montenegrina*, br. 7, Podgorica, 2011, str. 315.

¹¹ P. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast, 1999, str. 252.

¹² M. Bici, *Iskušenja na putu po crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610 godine*, Budva, 1985, str. 20.

Međutim, ovđe ne možemo zauzeti konačan stav, s obzirom na to da srednjovjekovni arhiv barske nadbiskupije uništen za vrijeme turske uprave, od kaptolskoga do samostanskih i župnih arhiva. To je razlog da sva saznanja o toj duhovnoj instituciji do druge polovine XVIII vijeka dobijamo posredno, koristeći prvenstveno arhive Rima i Venecije, kao i arhive gradova duž istočnojadranske obale. Tako, na primjer, sredinom XVIII vijeka susrijećemo pobornike glagoljštva u zadarskoj nadbiskupiji, čije mjesto rođenja vezujemo za podrumijski kraj. Jedan od popova glagoljaša je don Jure Jović, rođen u Gornjim Šestanima, a obavljao je službu u župi Arbanasi nedaleko od Zadra. Drugi mnogo poznatiji glagoljaš je Ivan Petani (Petanović), rođen u selu Briska u Krajini 1715. godine, koji je kao dječak napustio zavičaj. Bio je imenovan za šibenskog biskupa, ali kao glagoljaš nije odgovarao latinaškom dijelu zadarskog nadbiskupskog kaptola, pa je zbog intriga bio primoran da papi vrati oznake biskupske časti. Međutim, papa ga je ubrzo imenovao za rektora zavoda u Loretu (Italija), najznačajnijem katoličkom studijskom centru za bogoslove sa južnoslovenskoga etničkog i jezičkoga prostora.¹³

Za vrijeme Otomanske uprave barska nadbiskupija je teško devastirana u duhovnom i materijalnom pogledu. Sve škole pri crkvama i samostanima bile su zatvorene. Obnavljanje prosvjetne djelatnosti katoličke crkve u Starome Baru (naselje Gretva) vezujemo za 1845. godinu, kad je otvorena konfesionalna škola, u kojoj su деца podučavana pismenosti i vjeronauci na slovenskome jeziku.¹⁴

Tek potpisivanjem Konkordata između Knjaževine Crne Gore i Svete Stolice 1886. godine, stvoreni su preduslovi za reafirmaciju barske nadbiskupije. Koristeći povoljne spoljnopoličke prilike poslije potpisivanja Konkordata, knjaz Nikola u dogovoru s nadbiskupom Milinovićem i J. J. Štrosmajerom nastoji da isposluje saglasnost Svete Stolice oko upotrebe staroslovenskoga liturgijskog jezika u katoličkoj crkvi u Crnoj Gori. U obrazloženju svoga zahtjeva, knjaz Nikola u pismu papi ističe da je on prvi slovenski vladar koji je sa Svetom Stolicom potpisao konkordat, pri tome konstatujući da bi potpisani konkordat imao potpunu primjenu ako bi u njegovoj državi Božja služba bila na staroslovenskome jeziku.

U svome obraćanju papi, knjaz Nikola evocira uspomene na istorijski razvitak katoličke crkve na ovim prostorima, osobito u primjeni slovenske liturgijske službe, đe spominje slovenske misionare sv. Ćirila i Metoda, čijom je zaslugom slovenski jezik uvršten među sakralne jezike. S tim u vezi

¹³ K. Krstić, *Arbanisi u Zadru*, Zadar, 1988, str. 57. – Usp. M. Barančić, *Arbanasi i etnojezični identitet, Croatica et Slavica Iadertina*, Zadar, 2008, str. 563.

¹⁴ P. Perkolić, „Škole u Baru u tursko vrijeme“, *Sveti Nikola (Katolički list mladih)*, Bar, jul, 2001, str. 11.

on napominje papi jednu značajnu ličnost iz crnogorske crkvene povijesti, barskoga nadbiskupa Andriju Zmajevića, koji je između ostaloga poznat po tome što je za njegova pontifikata u barskoj arhidijecezi uveden staroslovenski jezik. Na kraju pisma navodi da uvođenje staroslovenskoga jezika ima i državnu i političku konotaciju, jer bi se taj način crnogorski podanici raznih vjera približili jedni drugima, a ujedno katolici bi mogli na maternjem jeziku razumjeti Božju službu.¹⁵

Uvođenje starosloveskoga jezika u liturgijski obred katoličke crkve u Crnoj Gori, imalo je šire crkveno-političko značenje, što zaključujemo po interesovanju velikih sila, ali i po novinskim člancima u domaćoj i inostranoj štampi. Naročito je za to pitanje bio zainteresovan hrvatski katolički episkopat, bez čijega angažovanja teško da bi se isposlovalo vraćanje slovenske liturgije. Upravo zbog tih širih interesa, papskim kodicilom je Sveta Stolica 29.03.1887. godine, nakon više vjekova, ponovno odobrila upotrebu staroslovenskoga jezika u katoličkoj crkvi u Crnoj Gori.¹⁶

Na zahtjev crnogorske vlade i hrvatskih intelektualaca, a za potrebe crnogorskih katolika, Kongregacija za širenje vjere u Rimu pristala je da odštampa liturgijske knjige na građanskoj ćirilici, ali se ruska diplomatija suprotstavila toj odluci, videvši u tome nove zakulisne radnje rimske kurije.¹⁷

Istovremeno sa objelodanjivanjem papskoga kodicila koji se odnosio na upotrebu staroslovenskoga jezika, bečka vlada i njen poslanik pri Vatikanu, grof Paar, preduzeli su korake kako bi pokrenuli papu da povuče tu dozvolu. Ali sve što je austrougarska diplomatija mogla da postigne bilo je obećanje pape Lava XIII da Crna Gora dobijenu koncesiju nikako ne proširi na slovenska područja Habzburške monarhije.

Austrougarski poslanik pri Vatikanu u jednoj studiji s prilično nediplomatskim vokabularom optužuje Vatikan za političku kratkovidost, smatrajući da je inicijator, odn. glavni krivac za realizaciju te ideje đakovački biskup J. J. Štrosmajera. U stvari bečka vlada je strahovala od panslavističkih snaga pri katoličkoj crkvi u Češkoj, Slovačkoj i Hrvatskoj, jer su se pribojavali da te snage ne zahtjevaju ona ista prava koja je Sveta Stolica priznala Crnoj Gori.

Svakako da je ta odluka rimske kurije imala mnogo šire okvire nego što je to bila barska nadbiskupija, ali pojedini istoričari u zahtjevu knjaza Nikole vide i čisto lokalne interese za uvođenjem staroslovenske liturgije u katoličkoj crkvi u Crnoj Gori. Jedna od tih pretpostavki počiva na tvrdnji da je

¹⁵ N. Petrović, *Djela* (priredio Ratko Đurović), Podgorica, 2001, str. 940.

¹⁶ R. Dragičević, „Ugovor Svete Stolice sa Knjaževinom Crnom Gorom 1886“, *Zapisi*, XII, knjiga XXIV, 1940, str. 83–85.

¹⁷ J. Rastoder & Š. Rastoder, *Dr Nikola Dobrečić nadbiskup barski i primas srpski*, Budva, 1990, str. 14.

crnogorski knjaz putem slovenskoga bogoslužja htio postepeno da slavizira Albance katoličke vjere. Međutim, više je vjerovatno da je njegova glavna ambicija bila da kod domaćih katolika, kao i onih na južnoslovenskim prostorima, borbom za slovensku liturgiju, stvori simpatije za sebe i crnogorsku dinastiju, i da pokaže da će on kao eventualni vladar neke buduće južnoslovenske državne formacije biti tolerantan i naklonjen pripadnicima rimske crkve.¹⁸

Iako je papa Lav XIII svojim kodiciplom 1887. godine riješio pitanje oko upotrebe staroslovenskoga jezika u barskoj nadbiskupiji, pokazalo se da to pitanje u potpunosti nije skinuto sa dnevnoga reda, jer je postojao problem kojim pismom (ćirilicom ili glagoljicom) treba štampati staroslovenske crkvene knjige. To je poslužilo kao osnov za bezrazložno odugovlačenje štampanja *Misala*, koje se proteglo na više godina. U pozadini je stajao austrougarski pritisak na rimsku kuriju, što je stvaralo nezadovoljstvo kod knjaza Nikole i nadbiskupa Milinovića. U jednome pismu od 26.12.1889. godine, biskup Štrosmajer savjetuje knjaza Nikolu da bude strpljiv, ukazujući mu na bezrezervnu lojalnost nadbiskupa Milinovića. Na kraju spomenutog pisma, Štrosmajer crnogorskome knjazu saopštava stvarne razloge odugovlačenja štampanja *Misala*, riječima koje bezmalo imaju proročki karakter: „Nesreći našoj uzrok je rascjepkanost, razdvojenost i rastrojnost naša. Naši neprijatelji o tomu rade, da u rascjepkanosti uvijek slabi ostanemo. Najveća nam je pak nesreća što smo mi sami u duši rascjepkani i razdvojeni a naši vječiti neprijatelji iz svih sila nastoje, da nam dušu i srce otruju i da nas jednoga od drugoga razdvoje. Vjera nam je sveta s jedne to jest pravoslavne i s druge to jest katoličke, divna ona s jedne i druge strane strane na ljubav i slogu opominje. Mi Slavjani na jugu Bog sam znade kakvu ćemo sudbinu dočekati. Od dvoga jedno ili drugo: ostat na vijeke razdvojeni, tako da nam je smrt i propast konačni udes; ili ćemo svi što nas je na balkanskom poluotoku združiti se tako da nam je konačni udes život, sloboda, pobjeda i slava.“¹⁹

Nakon urgencije knjaza Nikole i nadbiskupa Milinovića, papa Lav XIII ostao je na svojim ranijim stajalištima, pa je posebnim kodiciplom 15.03.1890. godine odobrio štampanje crkvenih knjiga glagoljicom za barsku nadbiskupiju.²⁰

Dozvolom papske kurije više nije bilo prepreka za štampanje *Misala*, a glavnu aktivnost na realizaciji toga projekta je preuzeo nadbiskup Milinović. Iz njegova pisma upućenog tadašnjem ministru prosvjete i crkvenih poslova

¹⁸ M. Zoller, „O odnosima J.J. Štrosmajera prema Crnoj Gori“, *Istorijski zapisi*, 1-2, Podgorica, 1978, str. 191.

¹⁹ F. Ivanišević, „Šimun Milinović“, *Pučka prosvjeta*, II/1922, str. 79.

²⁰ D. Živković, „Neka razmišljanja oko publikovanja 'Misala' i bogoslužjenja na staroslovenskom jeziku“, *Glasnik cetinjskih muzeja*, knjiga I, 1968, str. 76.

Jovanu Pavloviću saznajemo da se Milinović konsultovao oko izrade *Misala* sa najvidenim hrvatskim naučnicima toga doba, i tom je prilikom ovlastio Dragutina Antuna Parčića u stručno-organizacionim i tehničkim poslovima u vezi s pripremanjem i štampanjem *Misala*. Prvobitna zamisao da se *Misal* štampa u Zagrebu bila je u potpunosti neostvariva, jer se pobornici te ideje nijesu mogli izboriti za njeno ostvarenje. To je uticalo da se štampanje *Misala* otegne do sredine 1893. godine.²¹ Primjerak *Misala* štampanog u Rimu nadbiskup Milinović svečano je uručio knjazu Nikoli, a kardinal Rampola je takođe poslao primjerak ministru spoljnih poslova, javljajući mu da će štampanje *Misala* biti završeno do kraja godine, kad će preostali tiraž poslati u barsku nadbiskupiju. Takođe, Milinović je s odobrenjem i blagoslovom pape Lava XIII poslao na poklon i jedan primjerak ruskom caru Aleksandru III posredstvom ruskog poslanika na Cetinju.²²

Međutim, prvu službu na staroslovenskome jeziku u katoličkoj crkvi u Crnoj Gori trebalo je sačekati još godinu i po dana, tj. do 01.01.1895. godine. Bogoslužjenje u katedrali u Starome Baru je ciljno održano na mlado ljeto i datum svečane mise poklapao se sa godišnjicom oslobođanja Bara od Turaka. U *Glasi Crnogorca* taj događaj je zabilježen u članku pod naslovom „Sa barske svečanosti“. Na početku toga novinskog članka prisutne su istorijske reminiscencije u pogledu upotrebe staroslovenskoga jezika, dok su najveće zasluge pripisane knjazu Nikoli i nadbiskupu Milinoviću za realizaciju toga svetog cilja. Iz reportaže zaključujemo da su država i crkva ozbiljno pristupile organizaciji te svečanosti. „Ima već četiri pet dana da se čine pripreme u ovdašnjoj varoši za mnoge predstavnike iz svih krajeva naše mile domovine. Nemilosrdna priroda na naše veselje se nije obazirala, nego svoje sile, kišu i vjetar upotrebila – ali badava. Naš ministar predsjednik g. Vojvoda Božo Petrović i pored sve te prirodne nepogode, sa svojom svitom juče je prispio. Ovdašnja varoš bila je zastavama iskićena, a barska Arci-biskupija, zastavama i raznim vjenčevima od lovorike. U crkvi pri bogoslužjenju, bilo je naroda od sve tri vjeroispovjesti, da, koliko god što je crkva prostrana, u njoj narod nije mogao stati, nego je i avlija oko crkve dosta punana bila.“ Po obavljenoj misi, svečanost je nastavljena u nadbiskupskome dvoru, uz prisustvo najviših predstavnika političke vlasti i delagacija crnogorskih gradova. Kraj teksta posvećenog tim svečanostima u Baru, izvještač *Glasa Crnogorca* završava ovim riječima: „Ko god razumije ovog događaja svak će reći: daj Bože da se u čovječanstvu rađaju i dugo žive muževi, koji su kao rimski Papa Lav XIII i crnogorski knjaz Nikola I, pa

²¹ M. Nikčević, *Odsjaji kultura* (Hrvatska i crnogorska kultura stoljećima), Zagreb, 2002, str. 80–82.

²² D. Vujović, „Štrosmajer i Crna Gora“, *Pobjeda*, feljton 02–15.07.1990.

takvim duhovima Bože daj izvršioca njihovih poduzeća, kao što je današnji barski prabiskup o.Šimun Milinović“.

Zbog strahovanja austrougarskih vlasti da bi *Misal* mogao biti prodavan u slovenskim biskupijama Habzburške monarhije, austrougarski poslanik pri Vatikanu otkupio je skoro cjelokupni tiraž *Misala*, zbog čega je samo 4–5 primjeraka poslato u Crnu Goru. Međutim, i da je u dovoljnom tiražu dopremljen u Crnu Goru, *Misal* ne bi riješio pitanje bogoslužjenja na staroslovenskome jeziku. Radi se o tome što crnogorska katolička provincija nije imala dovoljno popova glagoljaša koji bi se njome služili. Staroslovenska služba u Crnoj Gori jedino je bila primjenjivana u barskoj crkvenoj opštini, a jedini poznavac glagoljice među klerom barske nadbiskupije bio je opat Metod Radić.²³

Ipak, glagoljanje u katoličkoj crkvi u Crnoj Gori na razmeđu XIX i XX vijeka nije dalo značajnoga rezultata, s obzirom na to da je u pitanju bila lingvistička regresija u odnosu na nekadašnji srpskohrvatski jezik. Staroslovesnki liturgijski jezik, koji je u srednjem vijeku Južnim Slovenima bio jednako blizak i razumljiv, nije mogao naći jače uporište u širim narodnim masama, zbog izmijenjenih društveno-političkih okolnosti, pa otuda njegova disfunkcionalnost u svakodnevnome životu. Zato *Barski misal* iz 1893. godine možemo označiti kao sociolingvistički relikat davno minulih stoljeća, mada, u konačnici, i kao neuspjeli politički projekat njegovih inicijatora. Uprkos tome, *Misal* na glagoljici je trajna zaloga prijateljstva crnogorskoga i hrvatskoga naroda, čije štampanje je obogatilo zajedničku ćirilo-metodsku riznicu kulturnoga blaga ta dva naroda. Kako se približava 120-godišnjica od njegova prvog izdanja, stvara se obaveza za dostojno obilježavanje toga jubileja, ne samo unutar barske nadbiskupije, već i od strane referentnih institucija Crne Gore i Hrvatske.

Literatura

- Antivari, Catholic Encyclopedia
- Barančić, M. *Arbanasi i etnojezični identitet, Croatica et Slavica Iaderitina*, Zadar, 2008.
- Bici, M. *Iskuseња na putu po crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610 godine*, Budva, 1985.
- Bošković, Đ. *Stari Bar*, Beograd, 1962.
- Butorac, P. *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast, 1999.
- Crnjanski, M. *Sveti Sava*, Beograd, 2011.

²³ D. Živković, op.cit., str. 70–71.

- Dragičević, R. „Ugovor Svete Stolice sa Knjaževinom Crnom Gorom 1886“, *Zapisi*, XII, knjiga XXIV, 1940.
- Ivanišević, F. „Šimun Milinović“, *Pučka prosvjeta*, II/1922.
- Jovović I. „Naznake o slovenskom jeziku i pismu među barskim katolicima do Bečkog dogovora“, *Lingua Montenegrina*, br. 7, Podgorica, 2011.
- Krstić, K. *Arbanisi u Zadru*, Zadar, 1988.
- Mijović, P. *Iz kulturne prošlosti Bara*, Bar, 1995.
- Nikčević, M. *Odsjaji kultura* (Hrvatska i crnogorska kultura stoljećima), Zagreb, 2002.
- Perkolić, P. „Škole u Baru u tursko vrijeme“, *Sveti Nikola (Katolički list mladih)*, Bar, jul, 2001.
- Petrović, N. *Djela* (priredio Ratko Đurović), Podgorica, 2001.
- Radoman, A. „O pismu izvornika hronike Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina“, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav Nikčević“, Cetinje, 2008.
- Rastoder, J. & Rastoder, Š. *Dr Nikola Dobrečić nadbiskup barski i primas srpski*, Budva, 1990.
- Rotković, R. *Kraljevina Vojislavljevića XI i XII vijek*, Podgorica, 1999.
- Šuflaj, M. *Srbi i Arbanasi*, Beograd, 1925.
- Tomanović, L. *Primas Serbiae*, Zapisi, Podgorica, 1927.
- Vujović, D. „Štrosmajer i Crna Gora“, *Pobjeda*, feljton 02–15.07.1990.
- Zoller, M. „O odnosima J.J. Štrosmajera prema Crnoj Gori“, *Istorijski zapisi*, 1-2, Podgorica, 1978.
- Živković, D. „Neka razmišljanja oko publikovanja 'Misala' i bogoslužjenja na staroslovenskom jeziku“, *Glasnik cetinjskih muzeja*, knjiga I, 1968.

Ivan JOVOVIĆ

A REVIEW OF THE BAR'S GLAGOLITIC MISSAL FROM 1893

The Bar's Missal from 1893 may be described as a sociolinguistic relic of long past centuries, but also, ultimately, as a failed political project of its initiators. Nevertheless, the Glagolitic *Missal* is a permanent pledge of friendship between Montenegrins and Croats, as its printing enriched the common Cyril-Methodius' cultural heritage of the two nations. On the eve of 120th anniversary of its first publication, an obligation arises to adequately celebrate this date, not only in the Bar's Archdiocese, but also by relevant institutions in Montenegro and Croatia.

Key words: *Missal, Glagolitic script, Antun Parčić*